

Kennisagenda EL&I en Bevolkingsdaling

Alterra-rapport 2168
ISSN 1566-7197

B.C. Breman en I. Coninx

Kennisagenda

EL&I en Bevolkingsdaling

Dit onderzoek is uitgevoerd als Kennis voor Beleid vraag binnen het kader van het Beleidsondersteunend Onderzoek voor het Domein NLP. Thema Stad, Land, Recreatie en Landschap.
Projectcode BO-11-003-000-ALT-11.

Kennisagenda EL&I en Bevolkingsdaling

B.C. Breman en I.Coninx

Alterra-rapport 2168

Alterra, onderdeel van Wageningen UR
Wageningen, 2011

Referaat

B.C. Breman en I. Coninx, 2011. *Kennisagenda, EL&I en Bevolkingsdaling*. Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 2168. 32 blz.; 1 fig.; 4 tab.; 31 ref.

Het thema krimp staat hoog op de politieke en bestuurlijke agenda. Krimp is in eerste instantie een demografisch verschijnsel maar bevolkingsdaling heeft ook invloed op de sociaal- economische omstandigheden en op (het gebruik van) de fysieke ruimte. Daarmee heeft krimp ook (potentiële) gevolgen voor de domeinen van het ministerie van EL&I en voor het realiseren van de bijbehorende beleidsdoelstellingen. Andersom kan vanuit de EL&I-beleidsdomeinen mogelijk ook een bijdrage worden geleverd aan de ontwikkeling van krimp- en anticipeerregio's.

Op dit moment zit het thema krimp bij EL&I volop in de agenderingsfase. Onderdeel van deze agenderingsfase is de ontwikkeling van een kennisagenda met daarin een overzicht van actuele kennisvragen ten aanzien van het vraagstuk krimp.

Trefwoorden: Krimp, Bevolkingsdaling, Kennisagenda, EL&I.

ISSN 1566-7197

Dit rapport is gratis te downloaden van www.alterra.wur.nl (ga naar 'Alterra-rapporten'). Alterra Wageningen UR verstrekt geen gedrukte exemplaren van rapporten. Gedrukte exemplaren zijn verkrijgbaar via een externe leverancier. Kijk hiervoor op www.rapportbestellen.nl.

© 2011 Alterra (instituut binnen de rechtspersoon Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek)
Postbus 47; 6700 AA Wageningen; info.alterra@wur.nl

- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking van deze uitgave is toegestaan mits met duidelijke bronvermelding.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor commerciële doeleinden en/of geldelijk gewin.
- Overname, verveelvoudiging of openbaarmaking is niet toegestaan voor die gedeelten van deze uitgave waarvan duidelijk is dat de auteursrechten liggen bij derden en/of zijn voorbehouden.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Alterra-rapport 2168

Wageningen, maart 2011

Inhoud

Samenvatting	7
1 Inleiding	9
1.1 Krimp op de Rijksagenda: achtergrondinformatie	9
1.2 Waarom een Kennisagenda?	10
1.3 Status van deze notitie	10
2 Methode	11
3 Kennisvragen EL&I en Krimp	13
3.1 Inleiding	13
3.2 Subthema's	14
3.3 Verdere ordening en prioritering	17
Literatuur	27
Bijlage 1 Contactpersonen	31

Samenvatting

Sinds een aantal jaren staat de krimp van de bevolking in Nederland hoog op de politieke en bestuurlijke agenda van de rijksoverheid en een aantal provincies en gemeenten. In een toenemend aantal regio's zal de bevolking de komende decennia afnemen, met gevolgen op tal van beleidsterreinen. Krimp is in eerste instantie een demografisch verschijnsel, maar bevolkingsdaling is ook van invloed op de sociaal-economische omstandigheden en op het gebruik van de fysieke ruimte. Aangezien het gaat om een, voor Nederland, relatief nieuw fenomeen, is vaak nog niet duidelijk wat deze gevolgen precies zijn. Wel is duidelijk dat de demografische ontwikkelingen van grote invloed kunnen zijn op de leefbaarheid.

Hoe krimp zich verder zal manifesteren is mede afhankelijk van een aantal strategische beleidskeuzes. Met een relatief kleinere beroepsbevolking en vermindering van de verdien capaciteit moeten scherpere keuzes gemaakt worden over de verdeling van het nationaal inkomen over de publieke en private sector, over het actieve en inactieve deel van de bevolking en over de economisch sterke en zwakke regio's. De strategische keuzes rond de verdeling van gezamenlijk inkomen, worden nog eens verscherpt door de huidige bezuinigingsdoelstellingen. De dilemma's die zich bij deze beleidskeuzes voordoen, vragen onder andere om een helder inzicht in de relatie tussen beleid en de ontwikkelingen als gevolg van krimp.

Krimp heeft ook (potentiële) gevolgen voor de EL&I-domeinen en het realiseren van de bijbehorende beleidsdoelstellingen. Andersom kan vanuit de EL&I-beleidsdomeinen mogelijk ook een bijdrage worden geleverd aan de ontwikkeling van krimp- en anticipeerregio's. Voor EL&I is het zaak om na te gaan welke gevolgen krimp heeft voor het eigen beleid, op welke manier het eigen beleid invloed heeft op krimp en wat dit betekent voor de positionering van EL&I op dit thema in het interdepartementale krachtenveld.

De betrokkenheid van EL&I bij het thema bevolkingsdaling heeft in 2010 echt vorm gekregen, onder andere via de ontwikkeling van deze eerste Kennisagenda EL&I & Bevolkingsdaling. (conform de titel op rapport) Het doel van deze Kennisagenda is om bij te dragen aan de inventarisatie en prioritering van kennisvragen rondom het thema Krimp die vanuit het domein van EL&I gezien van belang zijn en om inzicht te krijgen in de al beschikbare kennis. Het uitgangspunt voor deze Kennisagenda is geweest om in de breedte te inventariseren waar vanuit het EL&I-beleid de raakvlakken liggen met het thema krimp, waar de beleidsspeerpunten liggen en welke kennisvragen daar uit voortkomen.

Zo kan ook worden aangegeven welke kennis ontwikkeld dient te worden, zodat er in de toekomst betere en gefundeerde besluiten genomen worden. Daarnaast heeft de Kennisagenda ook als doel om bij te dragen aan de interdepartementale positionering van EL&I op het dossier bevolkingsdaling. Een deel van de geïnventariseerde kennisvragen kan worden ingebracht in de Interdepartementale Kennisagenda Bevolkingsdaling.

Deze Kennisagenda is de uitkomst van een analyse van actuele literatuur en beleidsnotities over het verschijnsel krimp, aangevuld met de informatie uit verscheidene gesprekken met 'krimpdeskundigen' binnen en buiten EL&I.

Deze analyse en gesprekken hebben geresulteerd in een groslijst van uiteenlopende kennisvragen die is geordend volgens vier subthema's, te weten:

- A. Krimp als demografisch verschijnsel
- B. Fysiek-ruimtelijke gevolgen van krimp en de EL&I-thema's
- C. Sociaal-economische gevolgen van krimp en het EL&I-beleid
- D. Gevolgen van krimp voor het EL&I-beleid en vice-versa

Op basis van de actuele beleidsagenda en de uitkomsten van gesprekken met verschillende deskundigen is ook de aanzet gegeven voor een eerste prioritering van vragen. Ter ondersteuning hiervan is in december 2010 een expertmeeting rondom de Kennisagenda georganiseerd en heeft er in januari 2011 een laatste overleg plaatsgevonden met de EL&I-contactpersonen om te zorgen voor een afstemming van de Kennisagenda EL&I & Bevolkingsdaling op de actuele politieke lijn.

Op basis van de Kennisagenda EL&I en Krimp en in overleg met de contactpersonen van EL&I zijn een aantal vragen / thema's geselecteerd die in 2011 via het Beleidsondersteunend Onderzoek van Wageningen UR worden opgepakt. Daarnaast is een aantal vragen geïdentificeerd die ook als relevant / urgent worden gezien voor EL&I en die mogelijk via andere sporen kunnen worden opgepakt.

Resteert een relatief groot aantal vragen die momenteel niet als prioritair worden beschouwd maar die mogelijk kunnen worden ondergebracht bij de Interdepartementale Kennisagenda bevolkingsdaling.

De kennisinventarisatie heeft ook een overzicht van bestaande studies opgeleverd die mogelijk zouden kunnen bijdragen aan het beantwoorden van de kennisvragen.

1 Inleiding

1.1 Krimp op de Rijksagenda: achtergrondinformatie

Sinds een aantal jaren staat de krimp van de bevolking in Nederland hoog op de politieke en bestuurlijke agenda van de rijksoverheid en een aantal provincies en gemeenten. In een toenemend aantal regio's zal de bevolking de komende decennia afnemen met gevolgen op tal van beleidsterreinen. Krimp is in eerste instantie een demografisch verschijnsel, maar bevolkingsdaling is ook van invloed op de sociaal-economische omstandigheden en op het gebruik van de fysieke ruimte. Aangezien het gaat om een, voor Nederland, relatief nieuw fenomeen, is vaak nog niet duidelijk wat deze gevolgen precies zijn. Wel is duidelijk dat de demografische ontwikkelingen van grote invloed kunnen zijn op de leefbaarheid.

In sommige delen van Nederland is er op dit moment al sprake van een daling van bevolkingsaantallen en/of huishoudens. Dit speelt vooral in de zogenaamde krimpregio's: Eemsdelta / Noordoost-Groningen, Parkstad Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. De verwachting is echter dat in de nabije toekomst veel meer gemeenten met de verschijnselen van bevolkingsdaling te maken krijgen. Dit zal naar verwachting het eerste gebeuren in de twaalf anticipeerregio's: Midden- en Noord-Limburg, Achterhoek, Oost-Drenthe, Twente, Groene Hart, West-Brabant, Goeree-Overflakkee, Voorne-Putten, Hoeksche waard, Noordoost- (en ten dele ook West-) Fryslân, Kop van Noord-Holland en Schouwen-Duiveland. In de anticipeerregio's is de substantiële en structurele daling van de bevolking en/of het aantal huishoudens nog niet begonnen, maar deze regio's kunnen zich hier wel op voorbereiden.

Rond 2030 zal al meer dan de helft van de gemeenten in Nederland te maken krijgen met structurele bevolkingsdaling, zo wordt voorspeld (Derks et al., 2010). Vanaf 2011 wordt er al een (structurele) daling van de beroepsbevolking in het overgrote deel van Nederland verwacht (PBL, 2010). De demografische veranderingen zijn dus geen specifiek regionaal verschijnsel, maar een landelijk fenomeen en dat verklaart ook de betrokkenheid van de rijksoverheid. De gevolgen ervan komen alleen scherper en eerder naar voren in de krimpregio's.

Hoe krimp zich verder zal manifesteren is mede afhankelijk van een aantal strategische beleidskeuzes. Met een relatief kleinere beroepsbevolking en vermindering van de verdien capaciteit moeten scherpere keuzes gemaakt worden over de verdeling van het nationaal inkomen over de publieke en private sector, over het actieve en inactieve deel van de bevolking en over de economisch sterke en zwakke regio's. De strategische keuzes rond de verdeling van gezamenlijk inkomen, worden nog eens verscherpt door de huidige bezuinigingsdoelstellingen. De dilemma's die zich bij deze beleidskeuzes voordoen, vragen onder andere om verkenningen in de vorm van scenario's en impactstudies.

Eind 2009 is het interbestuurlijk actieplan bevolkingsdaling 'Krimpen met Kwaliteit' opgesteld door het Rijk, IPO en VNG. Met dit Interbestuurlijk Actieplan geven VNG, IPO en het Rijk richting aan een gezamenlijke beleidsaanpak van bevolkingsdaling. Naast een gezamenlijke analyse van de problematiek worden ook concrete acties en openstaande kennisvragen geformuleerd, zowel voor de korte als de langere termijn. De krimp-experimenten die in dit rapport centraal staan, komen ook voort uit dit actieplan.

Ook het regeerakkoord van het kabinet Rutte 1 noemt krimp als een aandachtsgebied. Het legt de nadruk op het 'in samenwerking met de regio's' zoeken naar maatregelen om krimpgebieden nieuwe impulsen en ontwikkelingsmogelijkheden te geven'.

Begin 2011 verschijnt een voortgangsrapportage van het interbestuurlijk actieplan bevolkingsdaling. Het streven is om in deze voortgangsrapportage te komen tot een aangescherpte en geactualiseerde beleidsvisie met daaraan gekoppeld een (Interdepartementale) Kennisagenda. De EL&I-Kennisagenda Krimp beoogt afstemming met de Interdepartementale Kennisagenda.

1.2 Waarom een Kennisagenda?

Krimp heeft ook (potentiële) gevolgen voor de EL&I-domeinen en het realiseren van de bijbehorende beleidsdoelstellingen. Andersom kan vanuit de EL&I-beleidsdomeinen mogelijk ook een bijdrage worden geleverd aan de ontwikkeling van krimp- en anticipeerregio's. Voor EL&I is het zaak om na te gaan welke gevolgen krimp heeft voor het eigen beleid en op welke manier het beleid invloed heeft op, of een kans kan bieden aan ontwikkelingen die samenhangen met krimp.

Op dit moment zit het thema krimp bij EL&I volop in de agenderingsfase. Onderdeel van deze agenderingsfase is de ontwikkeling van een beleidsagenda met daarin een beleidsstrategie en speerpunten ten aanzien van dit thema krimp. In samenhang met de beleidsagenda wordt deze Kennisagenda ontwikkeld.

Het doel van deze Kennisagenda is om bij te dragen aan de inventarisatie en prioritering van kennisvragen rondom het thema Krimp die vanuit het domein van EL&I gezien van belang zijn en om inzicht te krijgen in de al beschikbare kennis. Zo kan worden aangegeven welke kennis ontwikkeld dient te worden, zodat er in de toekomst betere en gefundeerde besluiten genomen worden.

Daarnaast kan de ontwikkeling van de Kennisagenda ook bijdragen aan de interdepartementale positionering van EL&I op dit dossier. Een deel van de geïnventariseerde kennisvragen kan worden ingebracht in de Interdepartementale Kennisagenda. Anderzijds kunnen ook 'interdepartementale kennisvragen' worden meegenomen in de EL&I-Kennisagenda. Deels kunnen deze via 'eigen' sporen, zoals bv. het Kennis Basis, het Beleidsondersteunend Onderzoek of de Wettelijke Onderzoekstaken worden uitgewerkt en beantwoord.

1.3 Status van deze notitie

Deze notitie is een eerste aanzet voor een Kennisagenda. Het is de uitkomst van een analyse van actuele literatuur en beleidsnotities over het verschijnsel krimp, aangevuld met de informatie uit verscheidene gesprekken met 'krimpdeskundigen' binnen en buiten EL&I.

Deze analyse en gesprekken hebben geresulteerd in een groslijst van uiteenlopende kennisvragen waarvoor vervolgens is geprobeerd deze te ordenen over verschillende (sub)categorieën en domeinen.

Op basis van de actuele beleidsagenda en de uitkomsten van gesprekken met verschillende deskundigen is ook de aanzet gegeven voor een eerste prioritering van vragen. Ter ondersteuning hiervan is in december 2010 een expertmeeting rondom de Kennisagenda georganiseerd en heeft er in januari 2011 een laatste overleg plaatsgevonden met de EL&I-contactpersonen om te zorgen voor een laatste afstemming van de Kennisagenda EL&I en Bevolkingsdaling op de actuele politieke lijn.

2 Methode

Het uitgangspunt voor deze Kennisagenda is geweest om in de breedte te inventariseren waar vanuit het EL&I-beleid de raakvlakken liggen met het thema krimp, waar de beleidsspeerpunten liggen en welke kennisvragen daar uit voortkomen.

Om te komen tot deze Kennisagenda zijn de volgende stappen uitgevoerd:

Fase 1: augustus - september 2010

- Als eerste stap heeft er afstemming plaatsgevonden met de trekker van de Interdepartementale Kennisagenda Bevolkingsdaling om de planning en inhoud van beide trajecten op elkaar af te stemmen;
- Vervolgens is er een verkenning/analyse uitgevoerd van een groot aantal actuele studies, (beleids)documenten en notities rond het dossier krimp (zie literatuurlijst voor overzicht gebruikte bronnen)
- Tegelijkertijd is een inventarisatie gemaakt van de belangrijkste LNV-domeinen ¹ en is gekeken waar de raakvlakken liggen met het krimpdossier
- Bovenstaande verkenning/inventarisatie is aangevuld met informatie uit diverse (telefonische) gesprekken met EL&I-contactpersonen en andere deskundigen (zie bijlage overzicht contactpersonen) en, voor zover beschikbaar, met informatie uit interne EL&I-discussiestukken / -notities
- Eén en ander heeft geleid tot een grote lijst aan kennisvragen waarin een eerste ordening is aangebracht;
- Het resultaat was een eerste aanzet voor de Kennisagenda LNV & Krimp die op 14 september is besproken in het LNV-aansturingsoverleg 'Kans met Krimp'.

Fase 2: oktober 2010 - januari 2011

- Op basis van de bespreking in het aansturingsoverleg zijn de verschillende commentaren in de Kennisagenda verwerkt en heeft nog een aantal aanvullende gesprekken met deskundigen (onder andere vanuit de regio's) plaatsgevonden;
- Naar aanleiding van de bespreking in het aansturingsoverleg is contact opgenomen met de contactpersonen van de Interdepartementale Kennisagenda en is de structuur van die agenda afgestemd op de Kennisagenda EL&I & Krimp om de synchronisatie van beide agenda's te vereenvoudigen;
- Na duidelijkheid over het nieuwe regeerakkoord en de samenvoeging van de ministeries van LNV en EZ is de Kennisagenda opnieuw 'tegen het licht gehouden' om te beoordelen waar de raakvlakken liggen met de EL&I-beleidsdomeinen;
- Op basis van aanvullende criteria en gesprekken met de EL&I-contactpersonen is een eerste aanzet gegeven voor een prioritering van de kennisvragen;
- Ter ondersteuning hiervan is ook het initiatief genomen voor een expertmeeting rondom de Kennisagenda (op 15 december 2010) om de vragen verder te kunnen ordenen / prioriteren en om al beschikbare kennis te inventariseren;
- Tot slot heeft er in januari 2011 een laatste overleg plaatsgevonden met de EL&I-contactpersonen (Arjen Roek, Floor de Sera, Nico Bosma) om te zorgen voor een laatste afstemming van de Kennisagenda EL&I en Bevolkingsdaling op de actuele politieke lijn.

¹ Bij de start van deze helpdeskvraag was er nog sprake van het ministerie van LNV.

3 Kennisvragen EL&I en Krimp

3.1 Inleiding

'Krimp' grijpt op veel terreinen in en is, juist door de verwevenheid van uiteenlopende vraagstukken, bij uitstek een interdisciplinair, integraal en interdepartementaal fenomeen waar veel verschillende partijen vanuit verschillende invalshoeken bij betrokken zijn.

Als gevolg van de grote belangstelling voor het fenomeen 'krimp' van de afgelopen jaren is er in korte tijd een grote hoeveelheid informatie over dit onderwerp verschenen. Het gaat hier om een breed palet van verschillende bronnen: van interne notities tot officiële beleidsnota's, van uitgebreide onderzoeksrapporten tot verslagen van pilots. Ondanks het feit dat er een sterk gedeeld besef lijkt te zijn van het domeinoverstijgende karakter van het thema krimp, getuige bv. ook het interbestuurlijk en interdepartementaal actieplan, is vaak nog onduidelijk of en hoe de vele verschillende studies en beleidsnota's zich tot elkaar verhouden en in hoeverre er ook daadwerkelijk sprake is van afstemming. In het kader van deze Kennisagenda EL&I en Krimp is gepoogd om, op basis van een verkenning van deze actuele informatie en de aanvullende gesprekken met verschillende contactpersonen binnen en buiten EL&I, voor EL&I relevante kennisvragen uit de veelheid van informatie te destilleren.

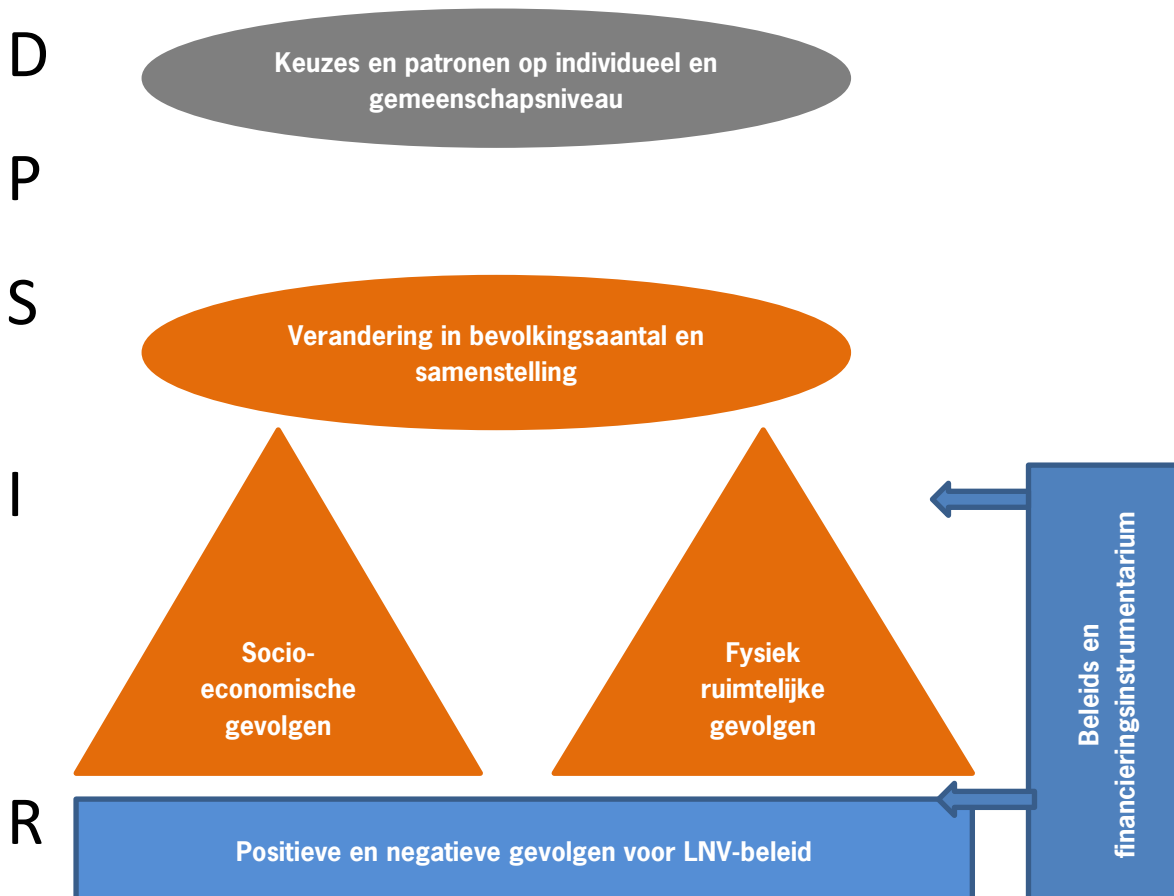
Om enigszins grip te krijgen op het complexe vraagstuk van krimp en om te komen tot een ordening van de grote hoeveelheid kennisvragen is het DPSI-R kader gebruikt (zie figuur 1).

Dit kader analyseert maatschappelijke kwesties aan de hand van een ketenanalyse van drijvende krachten (D), veranderingen (P,S) en gevolgen (I) en maakt het mogelijk om gerichte beleidsmaatregelen (R) te formuleren.

Aangezien er vanuit EL&I een duidelijk signaal gegeven is dat de focus niet ligt op het tegengaan van krimp, maar eerder op de matiging van de gevolgen, ligt de focus vooral op de gevolgen die krimp teweegbrengt voor het EL&I-beleid en hoe hiermee kan worden omgegaan. We onderscheiden twee typen van gevolgen:

- Sociaal-economische gevolgen;
- Fysiek ruimtelijke gevolgen.

Voor EL&I is het van belang om na te gaan wat deze gevolgen van krimp betekenen voor het eigen beleid, kortom welke positieve (kansen) en negatieve (bedreigingen) gevolgen heeft krimp voor het behalen van de beleidsdoelstellingen. Wanneer dit duidelijk is, kan de vraag gesteld worden op welke manier het EL&I-beleids- en financieringsinstrumentarium moet worden aangepast, met andere woorden het 'krimpproof' maken van het instrumentarium.

Figuur 1

Orderingskader voor EL&I-kennisvragen in relatie tot krimp.

Volgend op bovenstaand kader is de Kennisagenda EL&I & Krimp volgens vier subthema's geordend. Voor ieder van deze subthema's is in eerste instantie gekeken waar de raakvlakken liggen met het EL&I-beleid en vervolgens welke kennisvragen hier uit voortkomen. De subthema's en de raakvlakken met het EL&I-beleid zijn hieronder toegelicht:

- A. Krimp als demografisch verschijnsel
- B. Fysiek-ruimtelijke gevolgen van krimp en de EL&I-thema's
- C. Sociaal-economische gevolgen van krimp en het EL&I-beleid
- D. Gevolgen van krimp voor het EL&I-beleid en vice-versa

3.2 Subthema's

A Krimp als demografisch verschijnsel

Krimp is eerst en vooral een demografisch verschijnsel dat betrekking heeft op afnemende bevolkingsaantallen. Het gaat hierbij niet alleen om bevolkingsdaling in absolute zin, waarbij een onderscheid gemaakt wordt tussen een afname van het aantal mensen en een afname van het aantal huishoudens.

Minstens zo belangrijk voor het begrijpen van het verschijnsel krimp en de mogelijke gevolgen is het feit dat krimp samengaat met een verandering in de bevolkingssamenstelling. In Nederland is veelal sprake van een

verandering in de leeftijdsopbouw van de bevolking (ontgroening en vergrijzing) en een afname van de beroepsbevolking.

De demografische ontwikkelingen op zich behoren niet tot de speerpunten van het EL&I-beleid.

Echter, kenmerkend aan het verschijnsel van krimp is dat er grote verschillen zijn waarop het zich manifesteert binnen en tussen regio's. Over het algemeen geldt dat de gevolgen van krimp eerder en sterker voelbaar zijn in plattelandsgebieden. In veel gevallen leidt het tot een toename van regionale verschillen en contrasten. Veel van deze regionale verschillen hebben betrekking op de tegenstelling stad - land.

Vanuit deze ontwikkelingen zijn er duidelijke raakvlakken met het beleid van EL&I, vooral vanuit het domein vitaliteit / leefbaarheid platteland, maar ook vanuit duurzame agrarische productie en voedselketens.

Het tweede raakvlak houdt verband met de veranderde bevolkingssamenstelling enerzijds en *de (actieve) beleving, de waardering en de betrokkenheid van burgers bij hun leefomgeving* anderzijds. Dit betekent dat krimp gevolgen kan hebben voor het EL&I-beleid dat zich richt op beleving van de leefomgeving en vooral de betrokkenheid, zoals geformuleerd in de volgende beleidsstukken:

- Agenda Landschap;
- Publiekscampagne 'Een mooier landschap, maak het mee';
- Beleidsvisie Natuurbeheer (bv. beheer van natuur door particulieren);
- Natuur voor mensen, mensen voor natuur;
- Beleidsvisie natuurbeheer (het natuurbeleid beter verbinden met de samenleving door in de doelstellingen ook uit te gaan van de utilitaire waarden van natuur).

B Fysiek-ruimtelijke gevolgen van krimp

Een terugkerende aanname over de gevolgen van krimp is dat de druk op de ruimte zal afnemen doordat er minder claims op de ruimte zullen zijn. De voorbeelden van een afnemende ruimtedruk in de meer stedelijke omgeving zijn bekend, met als gevolgen onder andere woningleegstand en leegstand van bedrijvenparken. Ook in de meer landelijke omgeving is het denkbaar dat op termijn verschuivingen in ruimtegebruik plaatsvinden doordat de druk op de ruimte afneemt. De voorbeelden van dit type verandering in ruimtegebruik komen tot op heden vooral uit het buitenland. Dit kan onder andere leiden tot hernieuwde kansen voor bijvoorbeeld de ontwikkeling van groene beleidsdoelen zoals natuur, landschap, recreatie maar ook voor innovaties in de agrarische sector.

Tegelijkertijd zijn er ook geluiden dat de ruimtelijke effecten van krimp in Nederland verwaarloosbaar of slechts beperkt zullen zijn (o.a. PBL Krimp en Ruimte). De eventuele kansen voor open ruimte, natuur of landbouw hangen voor een groot deel af van het type ruimte waarover het gaat, waar deze ruimte zich bevindt en welke (potentiële) claims er nog meer op de ruimte liggen (zie ook SER-rapport).

Als het gaat om de (mogelijke) verschuivingen in het ruimtegebruik als gevolg van krimp liggen er duidelijke raakvlakken met eigenlijk alle EL&I-beleidsdomeinen. Dit hangt samen met het feit dat zowel de agrarische sector (60%) als natuur en recreatie belangrijke ruimtegebruikers zijn ten aanzien waarvan vanuit het EL&I-beleid duidelijke opgaven liggen.

Vijf raakvlakken worden specifiek onderscheiden.

Als eerste het raakvlak met het domein van de Groene Beleidsdoelen (Ecologische Hoofdstructuur (EHS), Wetlands, Nationale Parken, Natura 2000 en Nationale Landschappen), die zijn opgenomen in de Nota Ruimte, de Agenda Vitaal Platteland en de Agenda Landschap. Hieronder valt bijvoorbeeld ook het belang van het behoud van landschapskwaliteit en het behoud van cultuurhistorisch erfgoed zoals beschreven in Agenda Platteland en dat aansluit bij de EL&I-initiatieven zoals Stichting Boerderij en Landschap. De vrijgekomen culturele erfgoederen zullen een uitdaging vormen. Leegstand kan ook tot verrommeling van het landschap leiden.

Ten tweede liggen er belangrijke raakvlakken met het beleidsdomein van Duurzame agrarische productie en voedselketens. Denk onder andere aan de vraagstukken rondom landbouw en ruimte (LOG's, Greenports, vestigingsgebieden glastuinbouw) en de ontwikkelingen van innovaties in de agrarische sector (Maatschappelijke Innovatieagenda Duurzame Agro- en Visserijketens). Ook in het beleid voor de kwaliteit en duurzaamheid van ons voedsel speelt het element van ruimtegebruik een belangrijke rol. Denk bijvoorbeeld aan de discussies over dierenwelzijn, biologische landbouw en stadslandbouw.

Een derde raakvlak met het EL&I-beleidsdomein ligt er met de ambitie om een bio-based economy te realiseren. Hierbij gaat het er om, om met behulp van economische en technologische ontwikkelingen, een nieuwe (ruimtelijke) invulling te geven aan agrarische regio's gebaseerd op een ander gebruik van biologische grondstoffen en het hergebruik van biologische afvalstoffen. Verschuivingen in ruimtegebruik als gevolg van krimp kunnen zowel kansen als knelpunten voor deze ambitie opleveren.

Een vierde raakvlak ligt er met het beleidsdomein recreatie. De recreatiesector is zich in toenemende mate bewust geworden van de (potentiële) bijdrage aan de kwaliteit van de leefomgeving, getuige bv. ook de Recreatiebrief 'Genieten van Buiten' en de doelen van bv. de Stichting Innovatie Recreatie en Ruimte.

Tot slot wordt vanuit EL&I ook ingezet op een beleidsagenda over Klimaat. Deze is naar verwachting eind 2010 klaar. Ook vanuit deze beleidsagenda liggen er nadrukkelijke raakvlakken met het (toekomstig) ruimtegebruik en de kansen en knelpunten in krimpregio's.

C Sociaal-economische gevolgen van krimp

Zowel de demografische ontwikkelingen op het gebied van afnemende bevolkingsaantallen en huishoudens en een veranderende bevolkingssamenstelling, alsook de fysiek ruimtelijke gevolgen van krimp leiden tot nieuwe sociaal-economische vraagstukken, bijvoorbeeld op het terrein van de arbeidsmarkt en werkgelegenheid, onderwijs, zorg, levensstandaard, afname van vastgoedprijzen en verpaupering, plattelandsvlucht, leefbaarheid en voorzieningenaanbod (zie oa. conceptadvies SER).

De raakvlakken tussen het EL&I-beleid en de sociaal-economische gevolgen van krimp zijn duidelijk.

Een eerste raakvlak is met het onderwerp leefbaarheid en vitaliteit in het landelijk gebied dat vanuit het POP, ILG en AVP een expliciete beleidsdoelstelling is.

Onderdeel van dit beleid is bijvoorbeeld ook het aantrekkelijk en toegankelijk maken van het landelijk gebied, wat een speerpunt was in bv. de Agenda Landschap, de Recreatiebrief 'Genieten van Buiten' en vanuit het innovatieprogramma Recreatie en Ruimte. Hierbij is er sprake van het realiseren van het juiste voorzieningenniveau, voor zowel recreanten als toeristen, voor de eigen bevolking en bezoekers van buiten.

Een ander raakvlak ligt er met het beleid voor duurzame agroketens en natuur en het ontwikkelen van een nieuwe vorm van verdien capaciteit. Een duurzame (agrarische) onderneming impliceert niet alleen dat er sprake is van een duurzame ecologische en economische bedrijfsvoering maar ook bijvoorbeeld dat er voldoende gekwalificeerd personeel aanwezig is. Daarnaast geldt ook voor de agrarische families zelf dat zij een leefbaar platteland nodig hebben met op zijn minst een minimum aantal voorzieningen zoals scholen, winkels etc.

Ook voor het beleid rondom GLB en de huidige discussie over de vermaatschappelijking ervan liggen er raakvlakken met het thema krimp. Enerzijds zou de aanwezige agrarische sector een (grotere) rol kunnen gaan spelen in het aanleveren van maatschappelijke voorzieningen, zoals zorg en andere diensten en producten. Nieuwe concepten zouden kunnen worden ontwikkeld waarbij de agrarische sector een belangrijke rol zou kunnen spelen (verbreding van de landbouw). Anderzijds hebben de hervormingen van het GLB mogelijk ook grote gevolgen voor bestaande sectoren (bv. akkerbouw) in de krimpregio's die op hun beurt van invloed kunnen zijn op de leefbaarheid van de krimpregio's.

Een ander raakvlak is er met de beleidsdoelstellingen rondom groen onderwijs en de potenties die er liggen rondom educatie en de agrosector.

D Gevolgen van krimp voor EL&I-beleid en vice-versa

Het huidige EL&I-beleid en de bijbehorende beleids- en financieringsinstrumenten zijn niet specifiek ontwikkeld met het oog op het vraagstuk van krimp. Een belangrijke vraag is enerzijds of en in hoeverre krimp van invloed is op de EL&I-beleidsdoelstellingen en anderzijds of en in hoeverre het EL&I-beleids- en –financierings-instrumentarium van invloed is op krimp en geschikt is om met dit vraagstuk om te gaan.

De RLG (2010) pleit in haar notitie 'Kansen voor een krimpend platteland' expliciet voor een fundamentele herijking van het plattelandsbeleid, uitgaande van een 'totaalbeleid gericht op de vitaliteit en de kwaliteit van het platteland'. *Kortom, er is behoefte om het EL&I-beleids- en financieringsinstrumentarium krimp proof te maken.* Hier speelt de discussie rondom de hervormingen van het GLB alsmede het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO) een wezenlijke rol.

3.3 Verdere ordening en prioritering

De indeling in subthema's heeft geleid tot een eerste indeling en ordening van de verschillende kennisvragen². Om te komen tot een verdere ordening en prioritering zijn er nog twee aanvullende stappen uitgevoerd.

- A Aanvankelijk zijn de vragen per subthema 'opgehangen' aan de volgende beleidsdomeinen:
- Groene Beleidsdoelen
 - Duurzame Agrarische productie en voedselketens
 - Groen Onderwijs
 - Innovatie en kennisontwikkeling Biobased Economy
 - Vitaliteit/leefbaarheid platteland
 - Recreatie
- B Daarnaast is een eerste poging gedaan om de kennisvragen een prioriteitsscore toe te kennen. Deze prioriteitsscore is gebaseerd op enerzijds de relevantie van de kennisvraag voor de EL&I-speerpunten, en anderzijds op basis van de uitkomsten van de beleidsagenda 'Zicht op de kansen van krimp' en van de afstemming met de Interdepartementale Kennisagenda. Ook is naar de relevantie voor de krimpregio's zelf gekeken en is nagegaan of de vraag specifiek met krimp te maken heeft.
- Vragen met score 1 zijn erg belangrijk voor EL&I en kunnen in 2011 (grotendeels) binnen het Beleids-ondersteunend onderzoek 2011 worden opgepakt. Deze vragen zijn in de tabel groen gemarkeerd.
- Vragen met score 2 zijn relevant voor EL&I, maar onduidelijk is nog langs welke weg deze vragen op korte termijn beantwoord kunnen worden. Deze vragen zijn in de tabel oranje gemarkeerd.
- Vragen met score 3 zijn momenteel minder urgent voor EL&I. De vragen blijven wel staan, onder andere omdat deze mogelijk kunnen worden ondergebracht bij de Interdepartementale Kennisagenda.

Het resultaat van deze aanpak wordt gepresenteerd in de onderstaande tabel.

² Het is een eerste inventarisatie van kennisvragen die *over het algemeen nog niet gelezen kunnen worden als definitieve onderzoeksvragen*. De definitieve uitvoering en haalbaarheid van de kennisvragen moet nog met inhoudelijke deskundigen worden afgestemd.

A – Krimp als demografisch verschijnsel

Nr.	EL&I Domein	Vragen	Prioriteit EL&I	Beschikbaarheid van informatie	Overige opmerkingen
A1	Leefbaarheid & Vitaliteit	Wat zijn de daadwerkelijke ontwikkelingen in de krimpregio's? Welke sociale groepen trekken er nu echt weg, wie blijven er? Wat zijn de gevolgen van de bevolkingsdaling en de verandering van de bevolkingssamenstelling (voor de sociale-economische situatie incl. arbeidsmarkt en voor de ruimtelijke ontwikkelingen)? (Idee: Ontwikkel een 'Sociale Staat van de krimpgelieden' naar analogie van de Sociale Staat van het platteland).	3	<i>Informatie over bevolkingstrends en prognoses van CBS. Instrumenten zoals Pearl en Primus. Studie Derks et al. 2006. Louter et al. 2010. Van Dam et al. 2006. LEI-studies</i>	<i>Belangrijk voor Interdepartementale Kennisagenda</i>
A2	Groene beleidscategorieën	Wat betekent de veranderende samenstelling van de bevolking (in krimpregio's) voor de beleving / waardering / en vooral betrokkenheid van mensen bij specifieke groene beleidsdoelen? Bv.: Natuurrealisatie / EHS / Natura 2000 / GLB / Agrarisch Natuurbeheer / Waardering van het landschap?	3	<i>KB-voorstellen GLB-onderzoek</i>	
A3	Vitaliteit en leefbaarheid/groene beleidsdoelen en duurzame agrarische productie	Hoe verhouden de demografische ontwikkelingen in krimp- / anticipeerregio's zich tot de (EL&I-)ambities voor de regio. Bv. Greenport Venlo. Braindrain (te weinig (gekwalficeerde) arbeid voor ambities?) Is krimp een bedreiging voor het realiseren van deze ambities?	1		<i>Kan in eerste instantie worden opgepakt via BO - vraag 2</i>
A4		Wat is de relatie tussen bevolkingskrimp en economische groei?	1		<i>BO -vraag 2 (zie ook D1)</i>
A5	Vitaliteit en leefbaarheid/groene beleidsdoelen en duurzame agrarische productie	In hoeverre versterken de demografische ontwikkelingen het contrast tussen stad en land? Wat zijn hier de kansen en bedreigingen? Welke mogelijkheden zijn er om de stad-land relaties te behouden / te versterken in krimpregio's?	3		
A6	Rollen en verantwoordelijkheden	Op welk niveau wordt krimp ervaren als een probleem en wat is de rol en verantwoordelijkheid van de verschillende bestuurslagen in de aanpak van krimp? Wat is de rol van EL&I?	3		<i>Basisvraag. Meer een vraag voor de Interdepartementale Kennisagenda?</i>

B – Ruimtelijke gevolgen van Krimp

Nr.	EL&I-domein	Vragen	Prioriteit EL&I	Beschikbaarheid informatie	Overige opmerkingen
B1	Groene beleidsdoelen / duurzame agrarische productie	Wat zijn de actuele en daadwerkelijke veranderingen in ruimtegebruik die plaats vinden in krimp- en anticipeerregio's? Welke (nieuwe?) ruimte bevindt zich waar? Welke kwaliteit heeft deze ruimte? Welke bestemming rust er op?	2	Plurel studie	Monitoringinstrument? Onder te brengen bij WOT?
B2		Wat is de relatie tussen de druk op de landbouw en op grond enerzijds en de grondprijzen anderzijds?	2		Mogelijk deels onder te brengen bij deelvraag B5/BO project 3 agrarische sector
B3	Groene beleidsdoelen / duurzame agrarische productie	Wat zijn de toekomstscenario's voor ruimtelijke ontwikkeling in krimp- en anticipeerregio's en hoe kunnen deze worden geïntegreerd in langetermijn gebiedsontwikkeling (bv. via MIRT, integrale gebiedsontwikkeling).	3	Plurel studie Congres resultaten Groene Hart, Krimp en Klimaat	Twee vragen. Scenario's onderdeel van Krimpatlas!?
B4	Groene beleidscategorieën	Wat is de overlap tussen krimp- en anticipeergebieden en prioritaire aandachtsgebieden van EL&I (bv. Nationale Landschappen, EHS, LFA, Maatschappelijk waardevolle gebieden)? Wat betekent krimp voor de realisatie van de beleidsdoelen in deze gebieden?	2		Ten dele misschien te beantwoorden via BO- project 1 en 2
B4	Groene beleidscategorieën, Vitaliteit en leefbaarheid	Wie zijn de potentiële 'terreinbeheerders' van de toekomst in krimpregio's? Noodzaakt krimp tot nieuwe vormen van gebiedsbeheer? Hoe en door wie kan de vrijkomende ruimte (zowel in de stad als op het platteland) benut worden zodanig dat een bijdrage wordt geleverd aan zowel de leefbaarheid, de sociaal-economische vitaliteit en de groene beleidsdoelen?	1		Relatie met krimppilots EL&I/BZK . Deels te beantwoorden via BO – project 1
B5	Duurzame agrarische productie	Welke gevolgen hebben de sociaal-economische en ruimtelijke ontwikkelingen in krimp- en anticipeergebieden voor de toekomst van de agrarische sector in die gebieden? Wat betekent krimp bv. voor schaalvergroting dan wel verbreding? En vice versa: wat is de (potentiële) meerwaarde van de agrarische sector voor de ontwikkeling van krimp- en anticipeergebieden?	1		Te beantwoorden via BO – project 3. Vooral 2e deel van de vraag. Zie ook C10
B6	Vitaliteit en leefbaarheid	Wat zijn de kansen voor multifunctionele landbouw in krimpgebieden? Bv. in de vorm van zorgboerderijen / stadsboerderijen etc.? Welke specifieke kansen en knelpunten liggen hier, met name ook vanuit de vraagkant geredeneerd?			Ten dele te beantwoorden via BO projecten 1 en 4

Nr.	EL&I-domein	Vragen	Prioriteit EL&I	Beschikbaarheid informatie	Overige opmerkingen
B7	Groene beleidscategorieën, Vitaliteit en leefbaarheid, Duurzame agrarische productie	Waar liggen de (fysiek-ruimtelijke) comparatieve voordelen van verschillende krimpregio's als het gaat om (nieuwe) vormen van grondgebruik? Hoe verhouden deze voordelen zich tot de overige kenmerken van de regio? (bv. bereikbaarheid / bevolkingssamenstelling / bedrijvigheid etc.)?	3	Oswalt Shrinking cities	Subthema: Ruimte voor nieuwe ontwikkelingen (EL&I)
B8	Innovatie en kennisontwikkeling in Biobased Economy	Wat zijn mogelijke nieuwe, innovatieve vormen/concepten van grondgebruik voor krimpregio's? Zowel in steden als in landelijk gebied. <i>(Denk bv. aan innovaties agrarische sector, nieuwe teelten, Biobased Economy, hernieuwbare-energie, waterberging, nieuwe woon-zorg concepten, stadsboerderijen, nieuwe recreatievormen etc.).</i>	2	Oswalt Shrinking cities	Kan mogelijk aangestipt worden in BO - project 3. Moet verder uitgewerkt worden
B8a		Wat is er bekend over de mogelijkheden van natuur en recreatie als economische dragers in krimpregio's? Wat zijn de mogelijkheden om dit te stimuleren?	1	Groen en de stad- projecten	Vragen vaste kameracie. BZK BO projecten 3 en 4
B8b		Wat is er bekend over mogelijkheden van zorg(toerisme) in krimpregio's in relatie tot de inzichten dat mensen in een groene omgeving sneller beter worden? Wat zijn de mogelijkheden om dit te stimuleren?	1		Vragen vaste kameracie. BZK BO projecten 3 en 4
B9	Recreatie	Welke rol kunnen regionale beeldverhalen spelen bij het omgaan met de gevolgen van krimp en bij het creëren van samenhang in het toeristisch-recreatieve aanbod?	3		Innovatieprogramma Recreatie & Ruimte
B10	Recreatie	Op welke wijze kan de recreatiesector/recreatieondernemers bijdragen aan het versterken van de kwaliteit van de leefomgeving in krimpregio's?	2		Aanhaken bij BO project 3 / Innovatieprogramma Recreatie & Ruimte

C – Sociaal-economische gevolgen van krimp

Nr.	EL&I-domein	Vragen	Prioriteit EL&I	Beschikbaarheid informatie	Overige opmerkingen
C1	Vitaliteit en leefbaarheid	In welke regio's is er daadwerkelijk sprake van sociaal-economische problemen als gevolg van krimp? <i>Welke doelgroepen ervaren de problemen, om welke problemen het, in welke regio en waarom?</i>	1	Rurempo- studie	Ten dele te beantwoorden via BO project 2 (vooral 1 ^e deel van de vraag). Deels ook voor Interdepartementale Kennisagenda
C2	Vitaliteit en leefbaarheid	(Hoe) kunnen de begrippen leefbaarheid / vitaliteit / 'Quality of Life' / 'Sociaal Kapitaal' geoperationaliseerd worden als onderdeel van krimp?	3	Studie: Bedreigd bestaan van F. Thissen	Fundamentele vraag. Meer voor KB.
C3	Vitaliteit en leefbaarheid	Wat zijn de gevolgen van een veranderende bevolkingssamenstelling voor de leefbaarheid / vitaliteit van een gebied? (Hoe) dragen verschillende type bewoners zelf bij aan de leefbaarheid? Hoe verhoudt de bevolkingssamenstelling zich tot het vraagstuk van sociaal kapitaal?	3	Studie: Bedreigd bestaan van F. Thissen	
C4	Vitaliteit en leefbaarheid	Hoe belangrijk is het voorzieningenniveau voor de leefbaarheid van een regio? Welke voorzieningen zijn (minimaal) nodig in een regio, op welk schaalniveau, op welke termijn en voor wie? Welke verschillen zijn er tussen regio's? (Hoe) hangt dit samen met de bevolkingssamenstelling? Welke voorzieningen voor wie? Minimale maatschappelijke ondergrens?	3		Voor Interdepartementale Kennisagenda
C5	Vitaliteit en leefbaarheid	Hoe definiëren en ervaren verschillende bevolkingsgroepen de begrippen leefbaarheid en vitaliteit en waarom beleeft men het zo?	3	Studie: Bedreigd bestaan van F. Thissen SCP studies	
C6	Vitaliteit en leefbaarheid	Wat betekent tijdelijke bewoning voor de leefbaarheid / vitaliteit van een regio?	3		Is al onderzocht!?
C7	Vitaliteit en leefbaarheid	Welke rol speelt het vraagstuk van bereikbaarheid (van voorzieningen) en mobiliteit voor verschillende doelgroepen? Welke rol kan nieuwe technologie hierin spelen?	3		Is al onderzocht!?
C8	Vitaliteit en leefbaarheid	Wat bepaalt de aantrekkingskracht van een regio voor verschillende doelgroepen met verschillende behoeften? Wat is een aantrekkelijke omgeving voor bv. bewoners, recreanten, ondernemers? Wat is nodig om evt. nieuwe doelgroepen aan te trekken?	3	Rurempo studie	Gaat uit van groeidenken

Nr.	EL&I-domein	Vragen	Prioriteit EL&I	Beschikbaarheid informatie	Overige opmerkingen
C9	Vitaliteit en leefbaarheid	In hoeverre kunnen bv. nieuwe woonconcepten/woonvormen de aantrekkelijkheid van een regio voor nieuwe en bestaande bewoners vergroten? Hoe kun je hier met wet- en regelgeving mee omspringen?	3		
C10	Agrarische productie en voedselketen	Wat is de toegevoegde waarde van de agrarische sector in verschillende krimpregio's? Welke kans biedt landbouw voor leefbaarheid? Wat is de toegevoegde waarde van de natuur en recreatiesector in de verschillende krimpregio's? Welke kansen bieden natuur en recreatie voor leefbaarheid? Wat betekent dit voor de perspectieven van die sectoren en van die regio's? Op welke manier kan de toegevoegde waarde vergroot worden?	1	Voor landbouw al goed bekend (LEI), voor andere sectoren minder. Groen en de stad projecten	Kern van BO project 3
C11	Groen onderwijs en de groene arbeidsmarkt	Wat zijn de (te verwachten) ontwikkelingen voor de beroepsbevolking in krimpregio's? En specifiek voor de groene en agrarische sector? In hoeverre is er sprake van een mismatch? Waar liggen kansen en knelpunten?	1	Studies van het LEI	Mogelijk te beantwoorden via extra project Groene Kenniscoöperatie (Citaverde icm. WURKS-middelen)
C12	Recreatie	Wat is de mogelijke bijdrage van de recreatiesector aan het behouden en ontwikkelen van de sociaal-economische leefbaarheid van krimpregio's?	3	DNA en de stad (2011)	Proberen te beantwoorden via BO projecten 3 en 4 (zie ook deelvraag B8)
C13	Recreatie	Welke (mogelijke) invloed hebben maatschappelijke en demografische ontwikkelingen in krimpregio's op de (toekomstige) vraag en behoeften van toeristen en recreanten?	3		
C14	Recreatie	Welke rol kunnen krimpregio's spelen bij het wegwerken van recreatietekorten in andere (aangrenzende) regio's?	3		

D – Gevolgen van krimp voor EL&I-beleid en vice versa

Nr.	EL&I-domein	Vragen	Prioriteit EL&I	Beschikbaarheid informatie	Overige opmerkingen
D1	Domeinoverstijgend	Is krimp in zijn huidige en toekomstige vorm van wezenlijke betekenis voor de macro-economische ontwikkeling van Nederland? Wat is hiervan het effect op de EL&I-beleidsdoelstellingen, o.a. voor de zogenaamde topsectoren?	1		Onderdeel van BO project 2
D2	Domeinoverstijgend	Wat is het effect van het EL&I-beleid op krimp? Werkt EL&I-beleid krimpversterkend of juist verzachtend? Welke kansen of beperkingen biedt het bestaande EL&I-beleid en -instrumentarium om met het krimpvraagstuk om te gaan?	1	Plurel studie	1 ^e deel van de vraag onderdeel van BO project 2
D3	Domeinoverstijgend	Hoe kan krimp meegenomen worden in (integrale) gebiedsagenda's/ gebiedsvisies? Hoe kun je met EL&I-instrumentarium beter aanhaken bij scenario's in krimpgebieden? Hoe kan het instrumentarium beter worden afgestemd / aangepast op de uitdagingen van krimp?	3		Mogelijk te beantwoorden via BO 'Integrale gebiedsontwikkeling'
D4	Domeinoverstijgend	Krimp vraagt om andere financieringsmechanismen, bv. ook overheveling van financiële middelen van groeiregio's naar krimpregio's. Op welke manier kan men financieringsinstrumenten omschakelen naar nieuwe systemen die gebaseerd zijn op kwalitatieve groei van gemeenten? Moet / kan de stad meer gaan betalen voor het platteland? Hoe kan dit gerealiseerd worden op EL&I-domeinen?	3		Meer voor Interdepartementale Kennisagenda
D5	Groene beleidscategorieën	Welke kansen en knelpunten liggen er voor nieuwe constructies / concepten voor beheer en inrichting van de ruimte? Wat zijn bv. de kansen van natuurcompensatie / grondbank etc.? Wat zijn de kansen / knelpunten van privaat eigenaarschap in relatie tot beheer? Hoe kan het toekomstig beheer van krimpregio's gefinancierd worden? 'Wie betaalt de extensivering van de ruimte'?	1	Oswalt Shrinking cities	Deels te beantwoorden op basis van bevindingen uit BO project 1
D6	Domeinoverstijgend	In hoeverre is krimp aanleiding om EL&I-beleid en -instrumentarium ruimtelijk / regionaal te specificeren en te differentiëren? Welke juridische mogelijkheden liggen hier? Welke criteria ontwikkel je daarvoor?	3		
D7	Domeinoverstijgend	Welke gevolgen hebben regionale ambities op het vlak van krimp voor het nationale niveau? Is er behoefte aan een bestuurlijke structuur die de integraliteit tussen de regionale initiatieven overziet en stuurt?	3		Vraag voor BZK. Mogelijk deels te beantwoorden via BO project 2
D8	Domeinoverstijgend	Op welke schaal moet het krimpprobleem worden aangepakt? (tijdschaal en geografische schaal)	3		Vraag voor BZK

Nr.	EL&I-domein	Vragen	Prioriteit EL&I	Beschikbaarheid informatie	Overige opmerkingen
D9	Domeinoverstijgend	Welke mogelijkheden zijn er voor tijdelijkheid in het beleid? Bv. tijdelijk bestemmen, tijdelijke bewoning, tijdelijk beheer, tijdelijke waterberging etc.? In hoeverre kun je hier regionaal verschillend mee omgaan?	3		Hangt oa. samen met pilots van EL&I / BZK. Mogelijk deels te beantwoorden via BO project 1
D10	Leefbaarheid en vitaliteit	In hoeverre kunnen bv. nieuwe woonconcepten/woonvormen de aantrekkelijkheid van een regio voor nieuwe en bestaande bewoners vergroten? Hoe kun je hier met wet- en regelgeving mee omspringen?	3		BZK
D11	Europees instrumentarium	Welke kansen / verantwoordelijkheden liggen er vanuit Europees beleid (bv. Europese regionale structuurfondsen/POP) om om te gaan met de gevolgen van krimp in Nederland?	1		Mogelijk op te pakken via BO project 2
D12	Europees instrumentarium	Wat zijn de scenario's voor de toekomst van krimp- en anticipeergebieden als gevolg van aanpassingen in het GLB? In hoeverre kan GLB een instrument zijn om gevolgen van krimp te beperken? Welke kansen biedt vermaatschappelijking GLB voor inzet middelen / instrumenten in krimpgebieden in Nederland? Welke (nieuwe) maatschappelijke diensten hebben krimpregio's te bieden?	1	GLB onderzoek	Mogelijk deels te beantwoorden via BO projecten 2 en 3. Alternatief is onderbrengen bij BO GLB? Vervolg voor 2012?
D13	Groen onderwijs	Hoe is de kwaliteit van het Groene onderwijs te waarborgen in krimpregio's? Hoe kan groen en grijs onderwijs integreren? Zijn er mogelijkheden voor slimme combinaties met andere vormen van onderwijs of bv. samenwerking met bedrijfsleven? Wat biedt groen onderwijs voor kansen?	2		Mogelijk op te pakken via extra project Citaverde / WURKS (zie ook vraag C11)
D14	Rollen en verantwoordelijkheden	Op welke manier kan multilevel governance georganiseerd worden om het krimpprobleem aan te pakken? (samenwerking tussen bestuurslagen en tussen de sectoren / actoren)	3		Vraag voor BZK

Samengevat:

Op basis van de Kennisagenda EL&I en Krimp en in overleg met de contactpersonen van EL&I zijn een aantal vragen / thema's geselecteerd die in 2011 via het BO Groen Nederland worden opgepakt. Het gaat hier om de volgende onderwerpen:

1. Monitoring en ondersteuning pilots en experimenten (oa. vragen B4, B6 en D5)
2. In beeld brengen van de gevolgen van krimp voor EL&I-beleid (specifiek macro-economische doelstellingen) en van aanknopingspunten vanuit EL&I-beleid en -instrumentarium voor de omgang met krimp (oa. vragen D1 en D2).
3. Inzoomen op de potentiële meerwaarde van de agrarische en toeristische sector voor de ontwikkeling van krimp- en anticipeergebieden, met nadrukkelijk aandacht voor de vraagkant van deze sectoren (oa. vragen B5 en C10).
4. Korte termijn vragen / ondersteuning EL&I en Krimp. Zoals beantwoording van kamervragen over krimp, reactie SER-Advies, afstemming Interdepartementale Kennisagenda bevolkingsdaling (oa. vragen B8a en B8b).

Daarnaast is een aantal vragen geïdentificeerd die ook als relevant / urgent worden gezien voor EL&I en die mogelijk via andere sporen kunnen worden opgepakt. Het gaat hier om de volgende vragen:

5. Betekenis krimp voor het Groene Onderwijs (via Citaverde / WURKS)
6. Wat zijn de scenario's voor de toekomst van krimp- en anticipeergebieden als gevolg van aanpassingen in het GLB? In hoeverre kan GLB een instrument zijn om gevolgen van krimp te beperken? (via BO GLB?)
7. Hoe kan krimp meegenomen worden in (integrale) gebiedsagenda's/ gebiedsvisies? Hoe kun je met EL&I-instrumentarium beter aanhaken bij scenario's in krimpgebieden? Hoe kan het instrumentarium beter worden afgestemd / aangepast op de uitdagingen van krimp? (Via BO Integrale Gebiedsontwikkeling?)
8. Op welke wijze kan/kunnen de recreatiesector/de recreatieondernemers bijdragen aan het versterken van de kwaliteit van de leefomgeving in krimpregio's? (Te beantwoorden via Innovatieprogramma Recreatie en Ruimte?)
9. Wat zijn de actuele en daadwerkelijke veranderingen in ruimtegebruik die plaatsvinden in krimp- en anticipeerregio's? Welke (nieuwe?) ruimte bevindt zich waar? Welke kwaliteit heeft deze ruimte? Welke bestemming rust er op? Deels monitoring? (Onder te brengen bij WOT / PBL?)

Resteert een relatief groot aantal vragen die momenteel niet als prioritair worden beschouwd maar die mogelijk kunnen worden ondergebracht bij de Interdepartementale Kennisagenda bevolkingsdaling.

De kennisinventarisatie heeft duidelijk gemaakt dat er al heel wat studies bestaan die zouden kunnen bijdragen in het beantwoorden van de kennisvragen. De studies opgesomd tijdens de expertmeeting zijn:

- Plurel studie - EU Project
- Oswalt et al. 2006. Shrinking cities
- GLB onderzoeken
- Rurempo studie - EU project
- Thissen F. Bedreigd bestaan
- SCP-studies over leefbaarheid en sociale cohesie
- LEI Wageningen UR studies
- Groen en de stad projecten
- Studies van LEI Wageningen UR
- DNA en de stad (2011)
- Congres resultaten Groene Hart, Krimp en Klimaat
- Informatie over bevolkingstrends en prognoses van CBS
- Instrumenten van bevolkingsprognoses Pearl en Primus
- Derks et al., 2006

- Louter et al., 2010
- Case studies in andere Europese regio's
- Van Dam et al., 2006
- KB 2010- en 2011-projecten
- Quality of life onderzoek

De informatie is versnipperd aanwezig bij een groot aantal verschillende instellingen, gaat over de problematiek op verschillende geografische schalen en variërende tijdschalen en benadert het probleem vanuit verschillende invalshoeken. Kortom, het beantwoorden van de kennisvragen noodzaakt in ieder geval een grondige review van de al aanwezige kennis.

Literatuur

Agricola, H.J., R. Hoefs, A. van Doorn, R. Smidt en J. van Os, 2010. Landschappelijke effecten van ontwikkelingen in de landbouw. WOt werkdocument, Wageningen.

Agricola, H.J., F.R. Veeneklaas en C.M.L. Hermans, 2008. Waar gebeurt het ? Over hot-spotgebieden, transitiegebieden, luwtegebieden en agrarische gebieden in Nederland. Wageningen Alterra, Alterra rapport 1622

Baptista, F.O., 1995. Agriculture, rural society and the land question in Portugal. *Sociologia Ruralis* 35 (3-4), 309 - 21.

Berkhout, P., A. van Doorn, C. de Bont, T. Hermans, H. Naeff en M.J. Smits, 2010. *Naar Waarde besteed; over de implementatie van de Houtskoolschets*. LEI Wageningen UR rapport 2010-008 / Alterra rapport 1993 Den Haag / Wageningen.

Centraal Planbureau, Milieu- en Natuurplanbureau en Ruimtelijk Planbureau, 2006. *Welvaart en Leefomgeving* www.welvaartenleefomgeving.nl/pdf_files/HO_samenvatting.pdf

Dam, F van, C. de Groot en F. Verwest, 2006. *Krimp en ruimte. Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid*. Rotterdam/Den Haag. NAI Uitgevers/Ruimtelijk Planbureau.

Derks et al., 2006. Structurele bevolkingsdaling. *Een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers*. Den Haag. www.kei-centrum.nl/websites/kei/files/KEI2003/documentatie/Derks_Bevolkingsdaling_feb2006.pdf

Dijkstal, H.F. en J.H. Mans, 2009. *Krimp als structureel probleem*. Rapportage topteam krimp voor Groningen.

Hazeu et al., 2010. Landelijk grondgebruiksbestand Nederland versie 6 - (LGN6). Vervaardiging, nauwkeurigheid en gebruik.

Kempenaar, J., J. Kruit, P.D. van der Jagt, J. Westerink en L.B.M. Heutinck, 2009. Multifunctionele Landbouw en Landschap : onderzoek naar de invloed van multifunctionele landbouw op het landschap, nu en in de toekomst. Wageningen : Alterra, 2009 (Alterra-rapport, ISSN 1566-7197 1937).

Kenniscentrum voor bevolkingsdaling en beleid, 2010. *Cijfers rond structurele bevolkingsdaling in chronologisch perspectief*. (Derks et al., 2010).

Louter et al., 2010. *Demografische ontwikkelingen in Groningen en de gevolgen*. Bureau PAU/Bureau Louter. <http://www.pau.nl/media/100205%20groeidocument%20krimp.pdf>

Ministerie van VROM, 2009. *Verkenning Rijksagenda Krimp en Ruimte - Deel 1 - 4*.
www.vrom.nl/pagina.html?id=2706&sp=2&dn=9187A
www.vrom.nl/pagina.html?id=2706&sp=2&dn=9187B
www.vrom.nl/pagina.html?id=2706&sp=2&dn=9187C
www.vrom.nl/pagina.html?id=2706&sp=2&dn=9187D

- Ministerie van Verkeer en Waterstaat, 2010. *Krimp en Mobiliteit*.
www.verkeerenwaterstaat.nl/Images/Krimp%20en%20Mobiliteit_tcm195-277735.pdf
- MNP, 2007. Landbouw in de Nationale Landschappen. Perspectief grondgebonden landbouw als drager van het cultuurlandschap. Rapport 500074005, Bilthoven.
- NICIS Institute, 2009. *De nieuwe groei heet krimp. Een perspectief voor Parkstad Limburg*. NICIS Institute. Den Haag. www.integratie.net/binaries/webwinkel/bulk/pdfs/krimp.pdf
- Nidi. Demos, 2009. Jaargang 25 - september 2009.
Themanummer Krimp www.pbl.nl/images/demos-25-07_tcm60-44956.pdf
- NRC, 18 november 2008 - 'Bos niet verplicht? Dan mag het weg!'
- Oswalt et al., 2006. *Shrinking Cities*. Hatje Cantz Publishers. P. 831.
- Provincie Groningen, 2009. Krimp in Groningen, Consequenties van bevolkingsdaling voor de overheid. Groningen.
- Provincie Zeeland, 2008. Onverkende paden. Uitdagingen voor de provincie Zeeland door de veranderende bevolkingsopbouw.
- Provincie Zeeland, 2009. Op pad. Reflexen doorbreken om te kunnen anticiperen op de demografische veranderingen in Zeeland.
- Project DC Noise - Demographic Change New Opportunities in Shrinking Europe.
www.dcnnoise.eu/
- Planbureau voor de leefomgeving, 2006. *Krimp en Ruimte*
www.rivm.nl/bibliotheek/digitaaldepot/Krimp_en_ruimte.pdf
- Rijk (min. BZK), VNG en IPO, 2009. Krimpen met kwaliteit. Interbestuurlijk Actieplan Bevolkingsdaling.
www.vrom.nl/Docs/ActieplanKrimpenmetkwaliteit.pdf
- RLG, 2010. *Kansen voor een krimpende platteland*. Advies van de Raad Landelijk Gebied.
www.vng.nl/Praktijkvoorbeelden/RWMV/2009/Kansen%20voor%20een%20krimpend%20platteland_RLG_2009.pdf
- Silvis, H.J., C.J.A.M. de Bont, J.F.M. Helming, M.G.A. van Leeuwen, F. Bunte en J.C.M van Meijl, 2009. *De agrarische sector in Nederland naar 2020; Perspectieven en onzekerheden*.
<http://edepot.wur.nl/4784>
- Terluin, I.J., F.E. Godeschalk, K.M. Jansson en D. Verhoog, 2010. *Bevolkingsontwikkeling op het platteland 1980-2025*. LEI Wageningen UR rapport 2010-029. <http://edepot.wur.nl/136527>
- Thissen, F. *Onderzoek bedreigd bestaan*. www.bedreigdbestaan.nl/activiteiten/het-symposium/
- Veeneklaas, F.R. en J. Vader, 2011. *Demografie in de natuurverkenning*. WOt werkdokument
Ministerie van LNV - Reactie advies RLG: Kansen voor krimpend platteland
www.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116,1640330&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_file_id=2000569

Kennisknooppunt Bevolkingsdaling
www.vanmeernaarbeter.nl
www.vanmeernaarbeter.nl/bibliotheek/
www.dubbelkrimp.nl

Bijlage 1 Contactpersonen

Mevr. Floor de Sera - EL&I
Mevr. Atty Bruinsma - EL&I
Dhr. Nico Bosma - EL&I
Mevr. Ineke Lemmen - EL&I
Dhr. Martijn Rooijakkers - EL&I
Mevr. Jacintha van Santen - Kenniscoördinator EL&I
Mevr. Simone Huijs - BBR EL&I

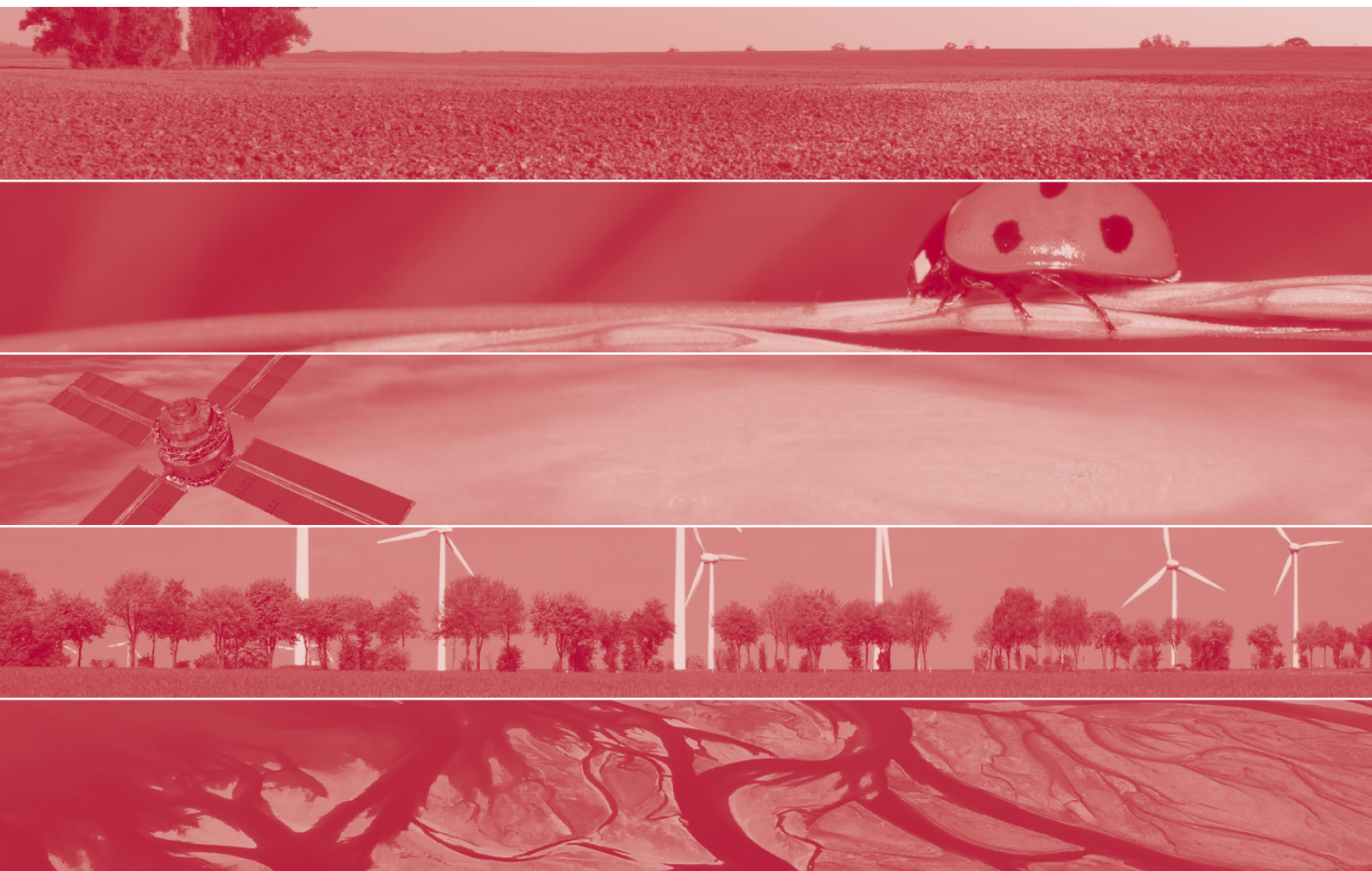
Niek Bosman - DLG
Henk Kusters - DLG
Petra van den Brand - DLG

Dhr. Nico Beun - Innovatienetwerk
Mevr. Marleen van de Ham - Innovatienetwerk
Dhr. Hans Hillebrand - Stichting Recreatie en Ruimte

Mevr. M. van Vliet - Berenschot

Dhr. H. Eijsackers - CSO EL&I

Expert meeting 15 december 2010
Mevr. Ida Terluin - LEI Wageningen UR
Dhr. B. Smit - LEI Wageningen UR
Dhr. T. Vogelzang - LEI Wageningen UR
Dhr. T. Kuhlman - LEI Wageningen UR
Dhr. M. Pleijte - Alterra Wageningen UR
Dhr. P. Vissschedijk - Alterra Wageningen UR
Mevr. C. Aalbers - Alterra Wageningen UR
Dhr. W. Timmermans - Van Hall Larenstein
Dhr. H. Farjon - Planbureau voor de Leefomgeving

Alterra is onderdeel van de internationale kennisorganisatie Wageningen UR (University & Research centre). De missie is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen UR bundelen negen gespecialiseerde en meer toegepaste onderzoeksinstituten, Wageningen University en hogeschool Van Hall Larenstein hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 40 vestigingen (in Nederland, Brazilië en China), 6.500 medewerkers en 10.000 studenten behoort Wageningen UR wereldwijd tot de vooraanstaande kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen natuurwetenschappelijke, technologische en maatschappijwetenschappelijke disciplines vormen het hart van de Wageningen Aanpak.

Alterra Wageningen UR is het kennisinstituut voor de groene leefomgeving en bundelt een grote hoeveelheid expertise op het gebied van de groene ruimte en het duurzaam maatschappelijk gebruik ervan: kennis van water, natuur, bos, milieu, bodem, landschap, klimaat, landgebruik, recreatie etc.

Meer informatie: www.alterra.wur.nl